

УДК: 94: 2.001.73 (363.62)

А. Р. Кукурудза,

кандидат історичних наук Рівненського державного базового медичного коледжу

РЕЛІГІЙНА РЕФОРМА КОРОЛЯ РЕККАРЕДА У ВЕСТГОТСЬКІЙ ІСПАНІЇ

Стаття присвячена боротьбі аріанської та римської християнської церков у Вестготському варварському королівстві. В ній аналізуються особливості впливу релігії на становлення ранньосередньовічних держав, оформлення королівської влади та системи феодального сюзеренітету. Простежено особливості боротьби вестготів та їх королів за розбудову власного королівства та вплив християнства на цей процес. Головна увага зосереджена на важливій реформі із заміни аріанської ереси на римське християнство.

Ключові слова: віра, ересь, християнство, інституалізація, королівська влада, реформа, вестготи, Іспанія.

Религиозная реформа короля Реккареда в вестготській Іспанії

Стаття посвячена боротьбі арианской и римской христианской церковей в Вестготском варварском королевстве. В ней анализируются особенности влияния религии на становление раннесредневековых государств, оформления королевской власти и системы феодального сюзеренитета. Прослежены особенности борьбы вестготов и их королей за перестройку собственного королевства и влияние христианства на этот процесс. Главное внимание сосредоточено на важной реформе из замены арианской ереси на римское христианство.

Ключевые слова: вера, ересь, христианство, институализация, королевская власть, реформа, вестготы, Испания.

Religious reform of the king Rekkared in visigoths Spain

The article is devoted to the fight of arianism and Roman christian churches in a Visigoths barbarian kingdom. In her the features of influencing of religion are analyses on becoming of the early medieval states and registration of royal power and system of feudal suzerainty. The features of fight of visigoths and their kings are traced for alteration of own kingdom and influencing of christianity on this process. Above all attention is concentrated on important reform from replacement of arianism heresy on Roman christianity.

Keywords: faith, heresy, christianity, organization, royal power reform, visigoths, Spain.

В українській історії добре відомим залишається релігійне реформаторство великого князя Володимира і не лише християнське. Адже саме намагання створити сильний язичницький пантеон для української держави стало першим досвідом релігійної політики князя. Але головним його задумом звичайно залишалися державні інтереси і перш за все посилення влади ранньофеодального монарха, що і стало провідним чинником християнізації Київської Русі. Чи був приклад Володимира Великого винятковим для європейської середньовічної політики? Зразки переплетення релігійних реформ та намагання зміцнити державу і власну владу переповняють середньовічне державотворення, чий досвід і був втілений визначним давньоруським державником. Саме тому історичні уроки державної політики в сфері релігій є вагомим фактором для конструювання принципів взаємопорозуміння, толерантності та плідності співпраці релігії та держави вже сьогодні в ХХІ ст. Актуальність вивчення вказаних процесів крізь призму розвитку європейської цивілізації беззаперечна, особливо з огляду на невіршеність ситуації з українським православ'ям в незалежній Україні.

Якраз тому метою статті є висвітлення особливостей подолання аріанської ересі у Вестготському королівстві та значення в цьому процесі короля Реккареда.

Поставленій меті відповідають наступні дослідницькі завдання: характеристика державно-церковних відносин у королівстві вестготів, визначення особливостей функціонування аріанської церкви на Піренеях та її впливу на розвиток варварського королівства, встановлення значення римської церкви для особливостей середньовічного державотворення, аналіз реформаційної діяльності короля Реккареда та її наслідків.

Дослідник середньовічного християнства Джозеф Лінч підкреслював, що із самого першого покоління християни розуміли себе в історичному плані [4, с. 10]. І практично від самого свого виникнення християнська віра та з моменту власної інституалізації християнська церква стали невіддільним чинником формування не лише духовних, але і суспільно-політичних основ розвитку світової цивілізації. Одним із яскравих підтверджень державно-церковних колізій Середньовіччя є християнсько-аріанське протистояння на Піренеях, яке стало неодмінним супутником становлення Вестготської держави на пів-

острові. В історіографії немає єдиної спільної позиції про значення боротьби між християнами ортодоксами та аріанами на становлення Вестготського королівства. Середньовічні автори Ісидор Сивільський, Григорій Турський та ін., чії твори є переважною джерельною базою для вивчення історії готів у Середні віки, будучи християнами, відносилися до вестготів як до еретиків, що надавало їх працям не лише історичної, але і конфесійної тенденційності. Професійні дослідники такі як Шефердік, Шмідт відстоювали вплив конфесійних суперечок на зовнішньополітичні поразки вестготів, з радянських медієвістів цієї позиції дотримувався Неусихін, тоді як той же Клауде приділяв їм меншу вагу.

Ще з 416 р., розпочалася боротьба вестготів з вандалами, що поселилися в Іспанії, свемами і аланами, яка приводить до завоювання вестготами Іспанії [3]. Саме цим чисельним германським племенем була заснована перша варварська держава в межах Римської імперії – Тулузьке королівство. Пересування вестготів зрушило з місць інші варварські (головним чином германські) племена і відкрило собою процес утворення ряду варварських держав на території Західної Римської імперії.

Вестготські племена одні з небагатьох варварських спільнот фанатично дотримувалися аріанської ересі. Ця релігійна позиція створювала для вестготських королів масу проблем, як з франками, так із залишками римського населення як в Галлії, так і в Іберії. Ще з римських часів християнство міцно закріпилося на півострові. З Іспанії вийшло багато подвижників християнські церкви, зокрема Петро Іберієць, який в 452 р. став єпископом Майуми [1, с. 123]. Пересування до опанованого християнською церквою півострова згуртованого аріанського варварського організму розпочинало новий виток релігійного протистояння в Іберії.

Міцніюча Франкська держава на чолі з найактивнішим варварським королем Хлодвігом миттєво зорієнтувалася в релігійних настроях у колишніх римських провінціях на заході та використала силу християнської церкви. Розпочинаючи боротьбу зі своїми південними вестготськими сусідами, Хлодвіг окрім військової сили озброївся також і релігійними гаслами. „І ось король Хлодвіг сказав своїм, – пише Григорій Турський, – Я дуже стурбований тим, що аріани володіють частиною Галлії. Підемо ж з Божою допомогою на них і, перемігши їх, підкоримо нашій владі країну [6, с. 99]”. Звісно, що середньовічні хроністи саме цим фанатичним настроєм і пояснювали у першу чергу успіхи християн-франків проти аріан-вестготів. Але віра дійсно іно-

ді давала не лише психологічну і моральну допомогу протиборцям. Адже саме християнський єпископ Тулузи Іраклій відкрив франкам браму міста в 507 р., вможлививши його легке захоплення [5, с. 227].

Міжконфесійні конфлікти не полишали Вестготської держави де б вона не знаходилася спершу в Галлії, а згодом на Піренеях. Прагнення короля Аларіха II (484 – 507) до утворення окремої вестготської церкви не знайшли продовження в політиці його наступників [3]. Становище католицької церкви було досить сприятливим навіть після утвердження аріан на Піренеях. Те, що наступний вестготський король Амаларіх несхвально відносився до віросповідання своєї дружини Хлодегільди, ніяк не відобразилося на католиках. Навіть більше толерантний король дозволив католикам проведення в Толедо в 527 р. церковного собору, на якому було вирішено багато організаційних та догматичних питань [3]. Проте, навіть гіпотетичні релігійні суперечки між чоловіком аріанином та жінкою католичкою надали її брату Теудеріху зручний привід для нападу на сусіда. Політичні амбіції франкської верхівки духовенством були підкріплені та викладені як захист християн від еретиків. Зокрема в Григорія Турського можна знайти описи знущань короля аріанина над своєю дружиною християнкою, коли в Хлодегільду кидали гноєм та нечистотами біля церкви, чи навіть просто били [6, с. 111]. Наслідки такої “інформаційної війни” не забарилися, і у 531 р. вестготи зазнали поразки від франків під Нарбонном. Франки знову вдало виступили захисниками ортодоксального християнства, а король Амаларіх втік до Барселони де і був вбитий. Король франків забрав свою сестру з приданим одночасно загарбавши деякі вестготські землі в південній Галлії. Король Агіла який прийшов до влади в 549 р. навпаки проявляв відчутну зневагу до християн [3]. Розпочавши війну проти міста Кордобі, Агілла, з метою підкреслити зневагу до християнської віри, пошкодив церкву благословенного мученика Ацисклія. В запалі боротьби з мешканцями Кордобі цей нестримний володар здійснив захоронення решток своїх воїнів та їх коней поруч з місцем поховання мощів згаданого святого чим небувало обурило духовенство та місцевих християн [2]. Чи відповідали дійсності факти релігійної нетолерації наведені християнськими хроністами не є суттєво важливим, адже головне те, що подібні сюжети пропаговані чисельним чернецтвом та духовенством, сучасним до подій, серед середньовічного суспільства підривали авторитет вестготської верхівки, чим завжди могли скористатися сусідні володарі. Адже еретичний (аріанський) володар для християнської церкви навіть в порівнянні не міг ставитися з ортодоксальним християнським королем.

Вестготські королі все ж не мали чіткої церковної позиції і простежити дослідникам її досить непросто. Про свободу, якою користувалася католицька церква, говорить жвава діяльність соборів в Іберії. Між 516 і 546 рр. відбулося шість її соборів, причому йдеться про помісні собори, на яких розв'язувалися питання церковної організації [3]. Тільки король Атанагільд чинив перешкоди їх проведенню. Опір, на який натрапив в Бетіці Агіла, лише в незначній мірі пояснюється конфесійними розбіжностями. Вони не мали особливого значення і під час візантійського нашествя [3].

Розвиток Вестготського королівства на нових іспанських землях визначався, окрім традиційних політичних чинників, наявністю старого римського населення вже давно християнізованого та організації християн півострова. Церковну владу над католиками Піренейв обіймав Цезарій, арльський митрополит, що в 514 р. одержав папський вікаріат не тільки для вестготської Галлії, але і для Іспанії. Втім, важко констатувати, як він її використовував. Права Арля були обмежені вже в 517 р., коли папа Гормізд призначив єпископа Ельчського Йоанна представником Апостольського престолу в Іспанії. Проте проти цього виступав Севільський митрополит, який посилався на привілеї папського вікаріата, митрополії, що папи дарували, ще в V столітті [3]. Завдання Ельчського єпископа, можливо, зводилося до того, щоб не допустити проникнення впливу Арля до південної Іспанії. Мабуть, в Римі просто забули про старі домагання Севільї. Папа Гормізд підтвердив вікаріат митрополита Саллюста Севільського, але обмежив його Бетікою і Лузитанією. Призначення папського уповноваженого стало ознакою прагнення курії і окремих іспанських єпископів до зміцнення контактів між Піренейським півостровом і Римом. Втім, через десять років ці відносини знову були перервані [3]. Тобто попри традиційну для раннього християнства інституційну та ієрархічну боротьбу церква на Піренейях була достатньо розбудованою і користувалася впливом на місцеве населення. Бажання справитись з нею для аріанських королів та духовенства стало б непростим завданням. Але спроба втручання до релігійного життя Іберії вестготами все ж буде здійснена.

Своєрідною передмовою та підготовкою міжконфесійного порозуміння на півострові стали навпаки заходи зі зміцнення аріанської церкви та королівської влади, здійснені одним із найвизначніших вестготських володарів королем Леовігільдом.

Цей монарх зробив найрішучішу спробу об'єднати релігійне життя королівства в єдиній вестготській вірі. У 580 р. в Толедо відбувся

аріанський собор (перші і єдині збори подібного роду в королівстві вестготів), на якому йшлося про те, щоб "обернути римлян в аріанську ересь". Щоб полегшити цей процес, аріанські єпископи заявили про свою відмову від обряду повторного хрещення, що до цього було невід'ємною частиною таких об'єднань. Цим самим аріанами визнавалося католицьке таїнство хрещення. Крім того, Леовігільд ввів шанування реліквій і мучеників, знову ж таки доти невідоме аріанській церкві. Видиме зближення з католицькою позицією відбулося і в догматичному аспекті. Леовігільд вважав виправданим називати Христа рівним Отцеві, тоді як до цього Син визнавався лише подібним Йому. Сама аріанська догма не була істотно потривожена цією поступкою, але і такими по суті мало важливими термінологічними змінами аріани небувало для раніших часів намагались наблизити релігійний компроміс [3].

Окрім поступок, королівство спробувало використати для своїх планів всі можливі державні важелі. Аріанській церкві вестготами дарувалися усі можливі переваги. Так, аріани одержували в своє володіння безліч католицьких церков в Меріді. Релігійні дискусії, улюблений засіб аріанської пропаганди, повинні були публічно демонструвати переваги цієї конфесії. Гнучка тактика Леовігільда в релігійних питаннях виявилася досить вдалою. У аріанство перейшов навіть один ортодоксальний єпископ, Вінцентій Сарагоський. Втім, решта єпископату залишилася на своїх позиціях, тим більше що Леовігільд не заперечував проти призначень кандидатів на вакантні католицькі єпископські місця [3]. Успішність вжитих заходів підкреслюють рядки християнських хроністів, які із ненавистю та боязню відзначали релігійну активність вестготського короля. "Переповнений безумством Аріанського відступництва, – пише Ісидор Севільський, – Леовігільд розпочав переслідування католиків, заслав єпископів, відібрав прибутки та привілеї в церкви. Цими жадливими діями він змусив багатьох підхопити аріанську заразу. Інших він ввів в оману без переслідування, спокусивши їх золотом і майном. Серед решти святотатств його ересі, те, що він насмілювався перехрещувати католиків, і не тільки простий люд, але і священників, таких як Вінцент Сарагоський, який став із єпископа відступником і таким чином скинув себе с небес до пекла" [2], – завершує середньовічний історик.

В цілому період правління Леовігільда в державницькій царині можна оцінити позитивно. Політичне об'єднання Піренейського півострова зробило значний крок вперед. Сили вестготської знаті були

підірвані. "Імперіалізація" королівської влади привела до посилення монарха. З 580 р. столицею держави стає Толедо [3]. І все-таки наріжний камінь політичної єдності, єдність конфесійна, так і не була закладена. В цьому відношенні спроба Леовігільда згуртувати свою державу, узявши за основу трохи видозмінене аріанство, викликала хвилювання християн, що обтяжило правління його сина і наступника Реккареда (568–601).

Ось як характеризує цього монарха Ісидор Севільський: "Він був благочестивою людиною, відмінною від батька по способу життя. Тоді як один був невіруючим і схильним до війни, інший був миролюбним і діяльним в мирний час; один поширював могутність народу готовий через мистецтво війни, інший підносив народ за допомогою перемоги віри" [2]. Незабаром після свого вступу на престол Реккаред вибрав новий шлях в релігійній політиці. Вже в 587 р. він сам перейшов в католицьку віру [3]. Навернення короля стало подією, значення якої виходило далеко за межі його особистого, нехай навіть такої високопоставленої людини, переконання. Цим актом Реккаред відмовився від продовження церковної політики свого батька, вирішивши покласти в основу конфесійної єдності, до якої так прагнув Леовігільд, ортодоксальне віросповідання. Король намагався чинити тиск на аріанських єпископів і спонукати їх до навернення. Він запросив їх на диспут з католиками з питань конфесійних відмінностей, який, природно, завершився бажаною для короля перемогою ортодоксальної партії (до цього аріани, як майстри богословських диспутів навпаки вміло використовували свою зброю). Втім, незабаром аріани почали чинити опір. У Меріді аріанський єпископ Суну влаштував змову спільно з декількома знатними готами, серед яких знаходився і майбутній король Віттеріх, але це не змінило загальних настроїв у політичній верхівці [3].

Саме політичні процеси, які охопили Європу в середині VI ст., наклали свій відбиток і на релігійне життя. Велике переселення народів вже залишилося до цього часу позаду і в Європі поступового з'являлися ознаки оформлення нового суспільно-політичного ладу – феодальної сеньйорії, неодмінною складовою якої стане структура римської церкви. Символічними кроками нового ладу стали перші перемоги франків Хлодвіга над своїми варварськими сусідами. Багато народів не відчули цього і втратили свій шанс на державницьке існування. Зокрема бургунди прийняли християнство в 517 р., надто пізно, що засвідчило їх підкорення франками-католиками в 534 р. В 603 р. до римської церкви долучилися лангобарди, але теж були згодом

поглинені франками. “Дедалі більша культурна асиміляція, – зазначає Джозеф Лінч, – в поєднанні з ворожим ставленням католицько-християнської більшості до аріанської ересі створювали атмосферу нестабільності в аріанських королівствах. І вже на початку сьомого сторіччя жодне з них не залишилося аріанським” [4, с. 67]. Але варто наголосити, що до зазначеного часу із варварських королівств взагалі мало, що залишилося. І заслуга Реккареда полягає в тому, що, відчувши віяння епохи, він зумів провести в своїй державі доленосне рішення чим продовжив її існування більш як на століття.

У 589 р. в Толедо відбувся третій Державний собор, на якому повинне було відбутися об'єднання конфесій. На соборі головував сам Реккаред, його найближчими радниками були Леандр Севільській і абат Євтропій. Були присутні всі п'ятеро митрополитів країни, 48 католицьких і 8 колишніх аріанських єпископів, аріанські священники і готська верхівка. Аріанські єпископи представляли діоцези Барселони, Валенсії, Візеу, Туя, Луго, Порту, Паленсії і Тортоси. З цього переліку видно, що основні сили аріанської церкви були сконцентровані в області, що колись знаходилася під владою свевів. Не були представлені аріанські діоцези Нарбонна, Меріди і Гранади. Собор відкрився урочистим зверненням вестготів. Навернені аріанські єпископи зберігали свій сан. Цей крок привів до того, що окремі діоцези тимчасово займали двоє єпископів, католицький і колишній аріанський. Аріанські єпископи і готська верхівка підписали ортодоксальне віросповідання. На додаток до цього собор виніс декілька ухвал про літургію і питання церковного права. На закінчення було випущено декілька законів проти прихильників юдаїзму [3], що ще більш поєднувало колишніх ворогів.

Значення Третього Толедського собору для вестготської історії неможливо переоцінити. Він підвів межу під політикою об'єднання, яку король Реккаред продовжував услід за своїм батьком та привів до успішних наслідків іншим шляхом.

Після встановлення конфесійної єдності впали останні бар'єри між більшістю вестготів і римлянами. Ісидор Севільський традиційно посередньовічному романтизуючи постать короля пише: “Провінції, захоплені батьком (Леовігільдом. – А.К.) з допомогою війни, Реккаред зберігав в мирі, керував ними справедливо, панував помірковано. Він був добрим і м'яким, надзвичайно ласкавим, і настільки сердечним і доброзичливим, що навіть погані люди бажали його любові. Він був настільки гречним, що своєю владою повернув приватним громадянам і церквам коштовності, які його батько негідним чином вилучив

у скарбницю. Він був настільки милосердним, що часто зменшував податки свого народу, даруючи йому прощення. Реккаред багатьох винагородив дарунками, але ще більше возвеличив почесними. Він роздавав своє багатство злидненим, а скарби жебракам, знаючи, що королівство дане йому саме для цього, так щоби він міг насолоджуватися ним, досягаючи добрих результатів з добрих ініціатив. Він був коронованим славою істинної віри, якої дотримувався із самого початку правління. Він залишив цей світ з миром в Толедо, проправивши п'ятнадцять років" [2]. Про ступінь міжнародного авторитету вестготського короля свідчить також той факт, що з ним підтримував стосунки та листувався один із найвидатніших володарів Риму папа Григорій Великий, віддаючи належне релігійній політиці варварського володаря [4, с. 48].

Тим самим були створені всі передумови для злиття обох, римської та готської, етнічних груп. Для королівської влади Толедський собор означав подальше піднесення і зміцнення, бо церква з повною готовністю стала на службу ортодоксального правителя. Йоанн Бікларський ставить Реккареда в один ряд з Костянтином Великим і Маркіаном, що добився засудження ересіарха Несторія на Халкідонському соборі 451 р. [3]. Акти Третього Толедського собору піднесли Реккареда на сакральний рівень. Він оголошувався "святійшим правителем", "виконавцем божественного духу", що відповідало церковним уявленням про імператорську владу того часу. Візантійський імператор також вважався рівноапостольним. Володаря Константинополя називали "православним імператором", вестготського короля – "православним королем" [3]. Християнізація королівської влади у вестготів, що продовжувалася і в VII столітті, почалася саме з Третього Толедського собору. Тим самим в церковному відношенні король вестготів піднімався на той же рівень, що і візантійський імператор. Через навернення королівства його володар міг висувати церкві свої вимоги. В суспільному розвитку вестготська Іспанія піднялася на новий рівень розвитку, що вилилося в неймовірне поживлення літературного та наукового розвитку вагомою складовою якого залишалося богослов'я. Саме вестготи дали Європі визначного середньовічного вченого Ісидора Севільського, який вже папою Йоаном Павлом II буде офіційно проголошений покровителем Інтернету за свою обізнаність. Вестготські богослови згодом склали оточення головного монарха західного християнського світу Карла Великого, а наріжна ознака католицизму – *filioque*, яка є головним символом латинського християнства з'явиться вперше десь у VI ст. саме в Іспанії [4, с. 222].

В інших напрямках державної політики Реккаред також продовжував заходи, розпочаті його батьком. Війну з франками він завершив значною перемогою, яку здобуло готське військо під керівництвом лузітанського герцога Клавдія. Чи досяг Реккаред яких-небудь успіхів в боротьбі з візантійцями, невідомо. Але як франки, так і візантійці тепер вже могли забути про допомогу Риму проти „підступних еретиків”, що було дуже важливо. Він бився також проти басків, але постійне відновлення походів показує, що вони по суті не приносили ніяких результатів, і баски зберігали свою самостійність [3]. Описуючи походи тепер вже християнських вестготських військ, середньовічні хроністи змінили до них своє ставлення. Саме християнське віросповідання Реккареда та його оточення неодмінно видавалося за причину всіх зовнішньополітичних та військових успіхів. “З допомогою новопризної віри, він вів війни проти ворожих народів, – відзначає Ісидор Севільський. – Коли до Нарбонської Галлії вдерлися франки з 60000 військом, Реккаред послав проти них воєначальника Клавдія і здобув славу перемогу. Не було перемоги в Іспанії у вестготів більшої чи навіть подібної до цієї перемоги. Багато тисяч ворогів було вражено або полонено, а рештки їх війська кинулися втікати від наздоганяючих їх готів, і втікали до самих кордонів свого королівства. Реккаред часто демонстрував свою силу проти римлян і нападав на басків. В цих випадках він діяв не задля війни, а з метою тренування своїх людей, як це здійснюється у змаганнях з боротьби” [2]. Як би красномовно не описували успіхи Реккареда давні історики, але християнство без сумніву відіграло значну роль для зміцнення престижу держави вестготів в очах сусідів, зокрема таких грізних як Візантія та держава франків. Заколот герцога Аргімунда в 590 р. не зміг серйозно похитнути владу Реккареда. Після смерті короля в 601 р. на престол без опору вступив його син Ліува II [3].

Знавці середньовічної церкви підкреслюють, що крах аріанської ересі варварських королівств став, зовсім не результатом місіонерської активності в теперішньому розумінні цього слова, ані індивідуальних навернень у нову віру, як це було в Римській імперії перед У ст. У Вестготському королівстві цей процес набув особливо стрімкого характеру. Релігійні реформи і перемога римського християнства стали можливими внаслідок політичних рішень, що їх ухвалили правителі, які зіткнулися з дуже серйозними проблемами і які потребували підтримки католицьких єпископів та місцевого римського населення [4, с. 67].

Розглянута релігійна реформа Реккареда, залишається одним із характерних доказів ваги християнства у становленні середньовічної державності та його ідеології. Стрімкий процес появи варварських королівств та краху імперсько-рабовласницької системи Стародавнього Риму неодмінно спричинили генезу нових суспільно-політичних відносин, невід'ємною частиною яких ставала християнська церква та її структура. І саме відповідно до термінів (раніше – пізніше) закріплення стабільних стосунків держава – християнська церква варварські королівства залишалися на різному рівні інституційного оформлення, вчасно згуртованими та слабкими відповідно.

Список використаних джерел та літератури

1. Евагрий Схоластик. Церковная история. Книги I–VI / Евагрий Схоластик. – СПб, 2006. – 669 с.
2. Исидор Севильский. История Готов, Вандалов и Свевов / Исидор Севильский // Памятники средневековой латинской литературы IV–IX веков [Электронный ресурс]. – Москва : Наука, 1970. – Режим доступа : http://www.vostlit.info/Texts/rus/Isidor_S/frameset.htm
3. Клауде Дитрих. История Вестготов [Электронный ресурс] / Дитрих Клауде. – М. : Евразия, 2002. – Режим доступа : <http://fictionbook.ru>
4. Лінч, Д. Г. Середньовічна церква. Коротка історія / Джозеф Г. Лінч. – К. : Основи, 1994. – 492 с.
5. Неусихин, А. И. Проблемы европейского феодализма / А. И. Неусихин. – М. : Наука, 1974. – 358 с.
6. Турський, Г. Історія франків / Григорій Турський // Історія західно-європейського середньовіччя. Хрестоматія. – К. : Либідь, 2005. – С. 89–164.